

ב"ה

'דבריהם הם זיכרונם'

תורת חכמי ישראל ביום פטירתם
נתנאל אוירבך

י"ט טבת

הרב אריה ליב הלר

הלמדן והפוסק

בתאריך י"ט בטבת חל יום פטירתו של הרב אריה ליב הלר, שנפטר בתאריך זה בשנת תקע"ג (1812). הרב הלר התפרסם בעולם התורני בזכות שלושת ספריו - 'קצות החושן' על 'שלחן ערוך' חלק 'חושן משפט', 'שב שמעתא' - שבע סוגיות בהן עוסק הספר וספרו האחרון 'אבני מילואים' על 'שלחן ערוך' חלק 'אבן העזר'. ספרים אלו משלבים למדנות גדולה לצד פסיקת הלכה, שכן שניים מהם מהווים פרשנות וביאור ל'שלחן ערוך', ועד היום הם נלמדים בעולם הישיבות ומהווים מקור ללמדנות מעמיקה.

בהקדמתו לספר 'קצות החושן' טען הרב הלר שניתנה לחכמים הרשות לקבוע את פסיקת ההלכה על-פי מה שנראה להם כאמת על-פי שיקול דעתם והכרעת שכלם, אף אם האמת שונה, כלשונו:
נתן לנו את התורה כפי הכרעת השכל האנושי אע"פ שאינו אמת, ואם כך המחדש הוא חידוש גמור רק שיהיה אמת בהכרעת שכל האנושי, וזו שהראה הקב"ה למשה כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש כי נתחדשו הדברים על-פי התלמיד המחדשו.
במקביל, הוא מסתייג מחידושים שהמחדש אינו משוכנע באמיתותם: "והכל ברא הקב"ה חוץ מן השקר שבני אדם בודין מליבן ומאן דמשקר חס וחלילה אין זה חידושי תורה".
דברים אלו מהווים את היחס המשולב בין הלמדן לפוסק ההלכה, שכן הפוסק מחויב לפסיקות קודמות וקבועות, ואילו הלמדן תר אחר שורש הדין, וחידושו נובעים מפרשנותו ודרך לימודו את המקורות. שילוב זה בין הלמדנות לפסיקת ההלכה ניכרת היטב בספריו של הרב הלר, ולכן הם זכו לתהודה גדולה הן אצל הלמדנים בשיבות והן אצל פוסקי ההלכה בבתי-הדין.
בדברים הבאים נבקש לבסס רעיון שילובי זה. אחת המבוכות של פוסקי ההלכה, בבואם לדון בדיני 'חושן משפט' העוסק בדיני ממונות בין אדם לחברו, הייתה בדבר סמכות בתי-הדין בקהילות הגולה לאחר ביטול מערכות המשפט כדוגמת הסנהדרין.
מבוכה זו התבטאה בדברי הרב יעקב בן אשר, בהקדמתו לספרו 'ארבעה טורים' על חלק 'חושן משפט', שם הוא מתאר את החורבן והעדר הסמכות התורנית לפסיקת ההלכה כעילה להעדר סמכות דייני הקהילה לדון בדיני ממונות.
שנים לאחר-מכן, במהלך המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה חלה התפוררות איטית בסמכויותיה של הקהילה היהודית באירופה, כאשר אחת הסיבות לכך היא פירוק 'ועד ארבע ארצות', הגוף ששימש כמוסד מרכזי עליון של יהדות פולין.
העדר סמכויות בתי-דין בקהילה גרמו לאנשיה לפנות לבתי-משפט של גויים, כפי שציין הרב יהונתן אייבשיץ:

'דבריהם הם זיכרונם'

תורת חכמי ישראל ביום פטירתם

נתנאל אוירבך

והתבוננתי כמו שראיתי כאן קהילת-קודש מיץ, וכן הוא בשארי קהילות אשכנז... שיש רשות לבעל דין לדון אצל המשפט ערכאות, מי התיר להם זה... וכי עדיף חוק המלך מחוקו של מלכו של עולם שהוא דין תורה הקדושה?!... לכן בעוונותינו הרבים רע עלי המעשה, אפס אין כוח לבטלו כי נשרשו בתקנה זו מבלי שומע, ומי שיהיה כוחו יפה יבטלו ויקבל שכר מאלוקי המשפט.¹

בכך סמכותם של בתי-הדין הקהילתיים הלכה והצטמצמה, והקהילה הפכה מישות משפטית וכלכלית שיש בידה סמכויות ניהול ושיפוט, לישות דתית בלבד ללא כוחות משפטיים ולכן היו היהודים נזקקים ללכת לבתי-דין של גויים.

שאלת סמכותם של הדיינים נידונה מכבר בדברי התלמוד, שם נקבע שהדיינים צריכים להיות סמוכים מרב לתלמיד. ברם, מקובל שבסוף תקופת האמוראים בטלה הסמיכה, שכן היא מתאפשרת למימוש רק בארץ ישראל, ובאותה העת מקור הסמכות התורנית היה בבבל. הרב הלר בספרו 'קצות החושן' מתמודד עם בעייתיות זו, ומתחקה אחרי הצורך בדיינים סמוכים לדון בדיני ממונות.² לדבריו, יש להבחין בין היכולת לדון לבין כפיית פסק הדין. הצורך בדיינים מומחים הוא לכפיית פסק הדין על בעלי-הדין, אך עצם הדיון יכול להתבצע גם בדיינים כאלו שאינם סמוכים. הבחנה זו בין שתי הפונקציות, דין וכפייה, משאירה מרחב קיום לבית-דין שאינו סמוך לצד הכרה באבדן הסמיכה בזמן הזה. נדמה שהבחנה זו משקפת את המציאות בה הייתה נתונה הקהילה היהודית בזמנו של הרב הלר, כפי שתיארנו, שאמנם הדיינים יכלו לדון באופן תיאורטי אך לא לממש את פסק דינם.

המבנה הכפול שיצר הרב הלר מתאים במיוחד למציאות שנכפתה על הקהילה היהודית, ובכך הוא מצליח לשמר את מעמדו של בית-הדין היהודי גם בהעדר סמכות לביצוע פסק הדין, ומותיר את בית-הדין כמוסד תורני גם אם אין לו כוח מימוש פסקי דינו.

ניתן להוסיף, שיש בדבריו אלו גם את הראייה המשלבת בין דמות הלמדן לדמות הפוסק, שכן הוא נותן מעמד לפוסק ההלכה להיות למדן ולעסוק בדיני ממונות על-בסיס הידע והניתוח התורני שלו, גם ללא יכולת פסיקת הדין בהעדר סמכות משפטית.

¹ תומים (סימן כו ס"ק א).
² קצות החושן (סימן ג ס"ק א).